BÍRÁLAT

Khabtagaeva-Kempf Bajarma

"A tuva nyelv mongol jövevényszavai" (Szeged 2006) c. bölcsészdoktori disszertációjáról

A török és mongol nyelvek kutatásával szinte egyidőben, jóval a modern nyelvtudomány létrejötte előtt született meg e két nyelvi csoportot genetikailag is összekötő elmélet, az altaji nyelvrokonság gondolata. Sőt hosszú ideig még a ma uráli nyelveknek nevezett csoportot (finnugor + szamojéd nyelvek) is az altaji elnevezés alá vonták, s egy tágabb urál-altaji nyelvcsaládot tételeztek fel. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy e tudományos feltételezés jegyében a finnugor nyelvészet is az Urálaltajinak nevezett Nyelvtudományi Tanszék keretén belül működött a budapesti tudományegyetemen.) Az urálaltajisztikának, majd szűkebb változatának, az altajisztikának a tudományos épülete már régen összeomlott: a 20. század második felében egyre több tudós vallotta és vallja ma is, hogy a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvek nem genetikusan tartoznak egybe, és e nyelvek közötti feltűnő egyezéseseket és hasonlóságokat elsősorban az elmúlt évezredek különböző korbeli, gyakori és intenzív érintkezéseinek számlájára kell írni. Ez a felfogás, melyet ma már kétségtelenül mind a turkológus, mind a mongolista nyelvészek többsége oszt, különös jelentőséget tulajdonít a nyelvi kontaktusok vizsgálatának, hiszen e nyelvek közös vonásait elsősorban ezzel kívánja magyarázni. Ugyanakkor az altaji nyelvrokonság gondolatához még ragaszkodó pár komoly tudós (T. Tekin, R. A. Miller, és mások) sem kétli, hogy a nyelvi kontaktusok feltárása rendkívül fontos a nyelvrokonság hívei számára is, hiszen csak a „jövevény" rétegek feltárása után láthatnak neki a feltételezett genetikai kapcsolatok megállapításához és a megfelelések rögzítéséhez.

A nyelvi kontaktus kutatás az indoeurópai és uráli nyelvészetben magas színvonalú munkák garmadáját hozta létre, és a turkológia is, mint mindig, megkésve, de követte ezeket a trendeket. De míg az előző két nyelvtudományi területen a jövevényszókutatás szinte lezárult, addig a turkológiában még mindig sok feltáratlan terület van. Így a török és mongol nyelvek közötti érintkezések kérdése sincs egyáltalán

kimerítően feldolgozva. Közismert volt, hogy a szibériai török nyelvek (altáji török, hakasz, tuva) és a jakut, a 13. századot követően különösen erős mongol nyelvi hatásnak voltak kitéve, melyet a gyakori mongol politikai fennhatóság és a tényleges török-mongol népi és nyelvi szimbiózis teremtett meg. A szibériai török nyelvek mongol elemeinek vizsgálatának megvannak az előzményei, elsősorban orosz kutatók munkásságában: Tatarincev 1976-ban megjelent monográfiájában tárgyalta a tuva nyelv mongol elemeit, majd 2001-ben kiadni kezdett tuva etimológiai szótárában; Rassadin pedig 1980-ban megkísérelte a szibériai török nyelvekre gyakorolt mongol nyelvi hatást feltárni. Mindezen kísérletek ellenére maradt még tennivaló, és a disszertáció írója Khabagaeva-Kempf arra vállalkozott, hogy a tuva nyelvre gyakorolt mongol hatást a maga teljességében leírja monográfiájában. Munkája témaválasztása indokolt, mivel egy már kutatott, de teljességében fe nem tárt témát tűzött ki megírásra.

A munka szervesen illeszkedik a finnugrisztika, turkológia és mongolisztika ilyen jellegű hagyományos munkáinak sorába, tehát a klasszikus „Lehnwörter" monográfiák sorába tartom beilleszthetőnek (hadd ne soroljam fel itt Paasonen, Gombocz, Räsänen, Joki, Doerfer, Rassadin, Tatrincev és sok más kiváló tudós monográfiáját). Sőt, örvendetes, hogy magyar mestereinek, Róna-Tas Andrásnak és Berta Árpádnak ilyen irányú munkássága is követőre talált a magyarországi fiatal burját kutatóban. Mindazt felhasználja, amit ezek a munkák elméletileg elértek, tehát a történeti-össszehasonlító módszer fogásait maximális szakértelemmel forgatja. Ugyanakkor az ezen iskolára jellemző filológias precizitás is sajátja Khabtagaevának: hatalmas mennyiségű nyelvi anyagot kezel megbízhatóan és hozzáértően (elírást, téves adatot vagy szerkesztési következetlenséget alig talál művében a figyelmes olvasó). A pontosságra és teljességre való törekvésből ered a disszertáció terjedelmes mérete: 564 sűrűn teleírt oldal átrágása a recenzenst és az egyszerű olvasót egyaránt komoly feladat elé állítja. Még visszatérek majd annak megítélésére, hogy indokolt volt-e a témát ilyen terjedelemben feldolgozni, most csak annyit szögeznék le, hogy minden adat a helyén van, megbízhatóan első kézből használva és értelmezve.

A disszertáció felépítése logikus és áttekinthető. A bevezető fejezetek után a munka gerincét, mintegy 400 oldalt az egész 564 oldalból a szóanyag nyelvi elemzése teszi ki, oly módon, hogy a *Fonetika* (pp. 98-322: vokalizmus, konszonantizmus,

mássalhangzó kapcsolatok), *Morfológia* (pp. 421-474) és *Szókincs* (pp. 474-489) c. részekben sorra veszi a megfelelő nyelvi jelenségeket és megfelelő nyelvi anyaggal illusztrálja. Végül egy 70 oldalas *Függelék* (pp. 495-564) zárja a művet, mely a tuvai jövevényszó anyagban előforduló mongol szuffixumok jegyzékét, a tuvai szavak teljes listáját előfordulási helyeikkel, az irodalmi mongol szavak jegyzékét és egy alapos, bő bibliográfiát tartalmaz. A függelék minden részét hasznosnak és pontosnak ítélem meg. A tuvai szavak jegyzékénél informatív lett volna, hogy a szócikkben címszóként szereplő szavakat félkövérrel szedte volna, ahogyan ez hasonlú indexekben szokás.

Visszatérve a munka javát kitevő, fentebb említett 400 oldalra, megállapíthatjuk, hogy egy-egy nyelvi jelenség rövid leírása után a szerző illusztációként, szócikkszerűen közli a nyelvi anyagot. Megvallom, itt más módszert tartanék követendőnek, mivel ez a tárgyalásmód valójában nem más, mint a disszertáció értekező részének és szótárrészének az összekeverése, ami hibrid eredményt szül. Ugyanis mikor egy nyelvi (fonetikai, morfológiai, stb.) jelenség leírását olvasom, illusztrációként elegendő lenne a tuvai és a mongol szó legfontosabb jelentéseivel való közlése. Ha érdekel a teljes szótörténet, adatok és részadatok, akkor hátralapoznék a szótárszerűen ábécérendben elkészített szójegyzékhez. Ez utóbbi tárgyalásmódnak az is előnye lenne, hogy egy-egy szót, amennyiben lehetséges, több nyelvi jelenség esetén is felhasználhatom bizonyítékként, és nem kell dönteni önkényesen, hogy melyik nyelvi jelenség alá tegyem be címszóként a teljes anyagot.

Itt térhetünk vissza arra a kérdésre, hogy a szócikkekben van-e értelme erre az adatteljességre törekedni, ahogyan Khabtagaeva teszi. Megyőződésem, hogy nem. Természetesen az nem hiba, hogy jó adatokat közöl nagy mennyiségben, de megterheli az olvasót olyan adatokkal is, melyek ismerete a kérdés megoldását semmivel sem viszi előre. Olyan esetekben, mikor egy-egy szó hangalakja és jelentése a török és mongol adatokban teljességgel megegyezik (még akkor is, ha a különböző szótárak néha különböző szinonímákat használnak a jelentések megvilágítására), nincs szükség az adatok monoton ismétlésére. A sok-sok példa közül illusztációként csak párat ragadok most ki: *oran* 'hely' (p. 93), *adak* 'láb; asztalláb; folyó alsó folyása/torkolata' (p. 98), *ča'zalga* 'javítás' (p. 109), *xilinček* 'fájdalom, kín' (p. 116). Ezen címszavak jelezte szócikkekben a török *oron/oran* 'hely', *adaq* 'láb' és *qil-* 'csinál, tesz', valamint a

mongolból átvett török *yasa-* szavak adatainak szinte teljes diapazonja megtalálható, olyan zavaró bőségben, amire egyáltalán nincs szükség. Az *oron/oran* és *qïl-* esetében még alaki variánsok sincsenek.

Értékes eredménye a disszertációnak, hogy a tuva nyelv mongol jövevényszavainak rétegeit megpróbálja elkülöníteni, egy korai és egy későbbi rétegre. A kései rétegen belül egy-egy konkrét mongol nyelv elkülönítésére is kísérletet tesz, így burját, halha és ojrát szavakról szól. Természetes, hogy egy ilyen hosszú és intenzív érintkezésnek, mint amilyen a tuva és mongol nyelveké volt, több kronológiai rétege van, s ezeket igen sok esetben hangtani, jelentéstani, szótörténeti és egyéb kritériumok figyelembe vételével meg is lehet határozni. Óvakodnék azonban a merev kategorizálástól olyan esetekben, ahol egy-egy kritérium megléte vagy bizonyító ereje kétséges. Néha több óvatosságot tanúsítanék a kategorizálásban, pl. az *oran* 'hely' (p. 93) szó esetében semmilyen kényszerítő erőt nem látok semmiféle kritériumban, hogy a szót pont ojrát eredetűnak tartsuk a tuvában. De néha nemcsak a rétegek meghatározásában lehet elővigyázatosabb a kutató, hanem egy-egy szó esetében az is mérlegelendő, hogy török vagy mongol szóról van-e szó. Arra gondolok, hogy a török-mongol nyelvi érintkezések során mindkét irányban történtek kölcsönzések és visszakölcsönzések. Ha hangtani, jelentéstani vagy egyéb kritérium siet segítségünkre, úgy könnyen rekonstruálhatjuk a kölcsönzések és viszontkölcsönzések irányát. De ezek híján sokszor nem tudunk biztosat mondani, nem szólva arról, hogy egy-egy új, rokon nyelvi csoporttal való későbbi érintkezés megerősíthette a már meglevő régebbi kölcsönzést.

Az első esetre a tuva *čaš* és *čalï:* szavak adnak jó példát (pp. 30-31), mindkettő 'fiatal, ifjú' jelentésben használatos. A *čaš* török szó a tuvában, az őstörök **yāš* 'friss, fiatal; életkor' szó szabályos nyelvi megfelelője, mely az egész törökségben általánosan elterjedt szó. A mongol korai török jövevényszavai között ott találjuk a várható lambdacizmusos formát, mint *ǰalaġu* 'fiatal, ifjú', s ez utóbbi került át később mint mongol jövevényszó a tuvába, úgy, hogy az eredeti szó is megmaradt. Ebben és a hasonló esetekben érdekes lenne annak vizsgálata, hogy a két szinonim szó (az eredeti török alak és a mongol útján visszakerült változott formájú alak) között van-e tényleges szemantikai és stílus értékbeli különbség, s hogy a beszélők tudatában a két rokon szó összekapcsolódik-e.

A *čaš* és *čalï:* esetében az eredeti török és a mongol közvetítésű török szót hangtani kritériumok alapján jól el tudtuk különíteni a tuva nyelvben, máskor viszont erre nincs módunk. Például az *adak* 'alj, alsó rész; sekély (víz)' szó (p. 98) esetében végső soron kétségtelenül a török *adaq* 'láb' szóról van szó, a kérdés csak az, hogy a török szó jelentésváltozáson ment át a tuvában vagy pedig a jelentésváltozáson átment szót a mongolból visszakölcsönözte. Mivel hangtani kritérium nem áll rendelkezésünkre, mindkét eset elképzelhető, így semmiképpen nem állítanám határozottan, mint Khabtagaeva, hogy a tuva alak mongol jövevényszó a tuvában. Mégpedig azért nem, mivel a szónak 'alj, vég, (folyó)torkolat' jelentései az egyes török nyelvekben (nogáj, türkmen, stb.) is kifejlődtek s nemcsak a mongolban találhatók meg. Tehát az is elképzelhető, hogy a jelentésváltozás magában a tuva nyelvben ment végbe, s a 'láb' jelentésben a törökségben szintén általánosan elterjedt *but* 'comb, láb' szót kezdték használni.

Végül két apróbb megjegyzés.

P. 117 (sub voce *čövülel*): Az altaji *d´öpsin-* 'jóváhagy' szó nem a mongolból ered, hanem csak az alapszava, a *d´öp,* egyébként a *+sIn-* török szimulativ visszaható igeképző (vö. I. Vásáry, *±sXn* and its related suffixes. Studies in Turkic word formation and etymology, *Journal of Turkology* I/1 [1993], p. 114; idem, Mongolian impact on the terminology of the documents of the Golden Horde, *Acta Orientalia Hungarica* 48 [1995], p. 481, n. 20)

Bár a bibliogárfia igen bő és terjedelmes, hadd tegyek hozzá egy címet, mely egy képzőhöz kapcsolódik és mind török, mind mongol vonatkozása van: I. Vásáry, *±sXn* and its related suffixes. Studies in Turkic word formation and etymology, *Journal of Turkology* I/1 (Summer 1993), pp. 113-153.

Befejezésül hadd idézzem a magyar klasszicizmus és nyelvújítás kora nagy alakjának, Kazinczy Ferencnek 1811-ben írott epigrammáját, melyben Kisfaludy Sándor *Himfy* c. verses kötetéről Dayka Gábor fiatal költővel mondatja ki a saját irodalmi ítéletét, mely ugyan sokra tartja a költőt, de műve terjengőssége miatt, a tökéletesség jegyében elégetteti Kisfaludyval költeményei egy részét:

Dayka: Tűzbe felét!
Himfy: Vetem.
Dayka: Újra felét!
Himfy: Ím!
Dayka: Harmadikat még!
Himfy: Lángol az is!
Dayka: Jer most; vár az olympusi kar.

Az irodalmi utalást, kérem, ne vegye szó szerint a disszerens, és ne dobja tűzbe értékes török és mongol adatainak egy részét, mint ahogy az esetben én sem ígérhetném neki az Olümposz hódolatát, mint Kazinczy tette Kisfaludyval. De arról biztosíthatom, hogy az adatokban való némi rövidítés után műve turkológiai és mongolisztikai szakirodalmunk jeles és fontos alkotása lesz.

A mondottak alapján összefoglalóan megismétlem: Khabtagaeva-Kempf disszertációját kiválónak tartom, turkológiánk és mongolisztikánk nagy nyereségének, és fenntartás nélkül javasolom, hogy a tisztelt doktori bizottság a disszerensnek a bölcsészdoktori (PhD) cím odaítéléséről pozitívan döntsön.

Budapest, 2007. február 6.

Dr. Vásáry István
egyetemi tanár
az MTA doktora

Opponensi vélemény Khabtagaeva–Kempf Bajarma „A tuva nyelv mongol jövevényszavai" c. PhD értekezéséről

1. Témaválasztás

A disszertáció témája a tuva nyelv mongol jövevényszavainak elemzése és osztályozása. Valamely török nyelv mongol jövevényszavainak a kutatása manapság a divatos nyelvtörténeti témák közé tartozik. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy a mongol jövevényszavak átvétele a török nyelvek többségében egy jól körülhatárolható, viszonylag korai időszegmentumban történt, ahol a kölcsönzések felső kronológiája egyértelmű, ezért biztos, abszolút kronológiai határként szolgál a kölcsönzés előtti és utáni folyamatok elkülönítésére. Másrészt, a jövevényszó-vizsgálat általában véve nem kevés információt szolgáltat a célnyelv kölcsönzés-kori állapotára és a kölcsönzés utáni történetére vonatkozóan, és így lehetővé teszi a nyelvtörténeti változások relatív kronológiai rendjének a meghatározását a korai írott forrásokkal nem rendelkező nyelvek számára. Az ilyen kutatások hagyományosan kétoldalú összehasonlító-történeti vizsgálat keretében zajlanak, és eredményei nagyobbrészt a célnyelvet gazdagítják.

Jelen disszertáció témája csak látszólag vág egybe „Az x török nyelv mongol jövevényszavai" sémára írható vagy megírt munkák témájával. Ennek oka, hogy a mongol-tuva nyelvi kapcsolatok a tuva nyelv földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően legalább az elmúlt 800 év alatt (de lehet, hogy korábbi időktől kezdve) folyamatosan léteztek, tehát kronológiailag sokrétűek, és nemcsak egy mongol nyelv szókészletének a tuvára gyakorolt hatását jelentik, hanem magukban foglalják a kronológiailag feltehetően tagolt archaikus rétegen kívül a halha, burját és ojrát eredetű jövevényszavakat is. A disszertáns a belső keletkezésű mongol szókészleti elemeken kívül tárgyalja azokat a szavakat is, amelyek a mongolból kerültek a tuvába, de a mongolban török, kínai, tibeti vagy szanszkrit, mandzsu, orosz, perzsa vagy szogd eredetűek. A vizsgált korpusz ily módon mennyiségileg igen jelentős, mintegy 1500 szót ölel fel. A korpusz elemzése szintén különbözik a korábban megszokottól, hiszen a hangtani jelenségeken túl bemutatásra kerülnek a mongol jövevényszavak szófaji csoportjai, melyek között háromban (főnevek, melléknevek és igék) külön figyelmet kap a szóképzés. Végül a szerző tematikusan rendezett szófaji csoportokban mutatja be a mongol szókincsnek a tuvára gyakorolt hatását, és ahol a nyelvi adatok erre lehetőséget adnak, rámutat a szemantikai változások jellegére.

A témaválasztás kétségtelenül aktuális, hiszen mára már rendelkezésre állnak azok a nyelvi források, amelyek alapján egy ilyen munka elvégezhető, és a várható eredmény a török-mongol nyelvviszony több részterületén jelentősen gazdagíthatja ismereteinket.

2. Célkitűzés

A disszertáció célkitűzését a szerző külön fejezetben tárgyalja, és a fejezeten belül is többféleképpen fogalmazza meg:

– «целью моей работы является выявление монгольских элементов в тувинском языке» (7. old. 2. bekezdés)

– «одной из самых важных задач является этимологизация. Чтобы доказать заимствование из монгольского языка, нужно выявить происхождение самого монгольского слова» (7. old. 5. bekezdés)

– «одной из важных задач моей работы является нахождение так называемых обратных заимствований (8. old. ábra alatt)

– «задача работы – решение вопросов не только тюркологии, но и монголистики» (8. old. utolsó bekezdés)

– «основной целью работы явилось выделение и описание монгольских заимствований в тувинском языке, какова их роль в решении проблем алтаистики, насколько

интенсивно происходил период проникновения (??) и существуют ли критерии отбора монгольских слов из тувинского языка».(9. old.)
Az elérendő célt a disszertáns végül a tézisekben „A disszertáció témája" c. fejezetben világítja meg legtömörebben és legvilágosabban a tágabb összefüggések felvázolásával: „Az altajisztika vitatott kérdéseinek a megoldása csakis azután várható, ha elvégeztük a kölcsönzések vizsgálatát, s leválasztjuk a későbbi nyelvi kontaktusoknak köszönhetően kialakult egyezéseket az esetleges ősi megfelelésektől."

A cél világos és egyértelmű megfogalmazásának azért van különösen nagy jelentősége, mert a disszertáció felépítését minden tekintetben a célnak kell alárendelni. Jelen esetben egy olyan kontaktológiai munkával van dolgunk, melyben a célitűzés szerint kettő, egy mongol és egy török, de valójában több mongol és egy török nyelv több idősíkra kiterjedő közvetlen történeti érintkezésének eredményeképp kell meghatározni a tuva nyelv különféle mongol jövevényszavainak lehetőleg teljes körét, de úgy, hogy a kapott jövevényszólista alapként szolgálhasson egy majdani (az altaji nyelvrokonság bizonyítását vagy elutasítását jelentő) feladat megoldásához. Már itt meg kell jegyeznem, hogy a szerzőt a cél megfogalmazásában zavarja és korlátozza az altajisztikai szint lebegtetése. Ha ugyanis a feladat a jövevényszavak kimutatása, akkor a *mongol* megnevezés tartalma a tuva mongol jövevényszavai esetében már a kutatás kezdetekor nyilvánvalóan és szükségszerűen többféle kell legyen mind kronológiai, mind földrajzi, mind nyelvi tekintetben (ez sikkad el a fentebb idézett célkitűzések megfogalmazásában), hiszen a tuva történelem (melynek áttekintését ld. disszertáció 16. o. „Тувинско-монгольские исторические связи") tényszerűen nyújtja ezt a kiindulópontot. (Ennek alapján hibás a 8. oldalon közölt ábra, mely a tuva nyelv mongol jövevényszavainak eredetét szemlélteti.) A minden jelző nélkül használt *mongol* terminus inkább az altaji nyelvcsalád mongol tagjának egészére referál, mely összefüggésben *a török* és *a mongol* szókincsben esetleg ősi megfelelések, logikai szempontból „egyféleségek" létezhettek. A disszertáció fő vonulatát tehát a „több mongol nyelv kapcsolata egy török nyelvvel" koncepció jelenti, és ebben a koncepcióban egy a fő vonulatnak alárendelt fejezetet kell hogy elfoglaljon az a rész, amelyben az átadó mongol alakok jövevények más nyelvekből, többek közt valamely korábban létezett török nyelvből. Az ebben az összefüggésben jelentkező török komponens a mongol donor nyelv kapcsolati körébe tartozik, konkrét török nyelv, mely nem azonos a tuva elődjével, ezért vele kapcsolatban nem szerencsés az orosz *обратные заимствования* terminus használata. (Ezért persze nem a disszertáns hibáztatható, ez az orosz tudományosságban keletkezett terminus a mongol-török kontaktológiai téma altaji keretben való tárgyalásának egy szülöttje.)

3. Felépítés

A disszertáció első egysége a Bevezetés, melyben a szerző a Краткие сведения о тувинском языке; Цели и задачи работы; История изучения монгольских заимствований в тувинском языке; Построение диссертации alcímek alatt fejti ki mondanivalóját az érintett kérdésekben. A Bevezetéshez tartozik még az Условные сокращения языков и диалектов c. segédfejezet. Ezt követően hét nagy főfejezet következik, melyek számos alfejezetre tagolódnak. A fő fejezeteket (Причины проникновения монгольских слов в тувинский язык; Критерии этимологизации монгольских заимствований в тувинском языке; Фонетика; Морфология; Лексика; Заключение) a Mellékletek zárják, melyben megtalálható a Список монгольских суффиксов, встречающихся в заимствованиях тувинского языка; Указатель тувинских слов; Указатель литературно-монгольских слов; Библиография. A felosztás hierarchiája a Tartalomjegyzékben tipográfiailag jól követhető, de a kötetben már sokkal nehezebb számon tartani a nyelvi anyagban is megmutatkozó, más szempontból indokolt sokféle szedés miatt. Javára válna a dolgozatnak, ha minden cím és alcím numerikusan is azonosítható lenne.

A Bevezetés bármely tudományos téma monografikus feldolgozásában kötelezően kell, hogy tartalmazza a kutatott kérdéskörrel kapcsolatos korábbi irodalom áttekintését. Ez ebben a disszertációban is így van, a szerző a 9. és 10. oldalon kronologikus rendben szerző és évszám meghivatkozásával reprezentálja azt a tudáshalmazt, ami a tuva (és más török nyelvek) mongol jövevényszavainak kutatásban Katanov 1903-as kapitális művének megjelenése óta a tudomány rendelkezésére áll. Egyetlen monográfia sem nélkülözheti azonban a korábbi eredmények értékelését. Az olvasó számára világossá kell tenni, hogy a tárgyalt problémának mely aspektusai voltak már vizsgálat tárgyai és melyek nem, a tárgyalt kérdésekben milyen eredmények születtek, ezek közül melyek milyen okból vitathatók, vagy elvetendők, melyek azok, amelyek a továbbfejleszthetők, és végül, hogy a monográfia milyen közvetlen előzményekre épül és mely területen fog újat hozni. Nos, ebben a vonatkozásban a Bevezetés komoly hiányokat mutat. A szerző nem értékeli tartalmi-módszertani tekintetben az előzményeket, nem ad számot kritikai-elemző képességeiről, legfeljebb ismerteti egyik-másik mű tárgyát.

A tudománytörténeti áttekintés után a disszertáns foglalkozik a monográfia felépítésével, ami nála sajátos módon a fő fejezetek felsorolását jelenti, majd az etimológiai szócikkek igen alapos, részletekbe menő szerkesztési rendjének bemutatását. Ebben a részben kap helyet az írott történeti és a modern nyelvi források áttekintése. Ebben az esetben a források felsorolását megkapjuk, és minthogy kiadott nyelvemlékekről és modern nyelvi forrásokról van szó, nem kerülnek szóba filológiai kérdések.

A Причины проникновения монгольских слов в тувинский язык c. fejezetben a mongol jövevényszavak átvételének történeti hátterére világít rá a szerző, szót ejtve a mongol kulturális hatás különböző formáiról. Fontos információt közöl, amikor szót ejt a mongol-tuva kétnyelvűségről, hiszen a nyelvi kapcsolatok működésének más a mechanizmusa a kétoldalú lexikális kölcsönzések esetében, és megint más, amikor két nyelv morfológiai és szintaktikai oppozíciós rendszere kerül egymással kölcsönhatásba.

Ez az a határ a disszertációban (20. oldal), amíg a mű a tudományos értekezés műfaji szabályait követi, vagyis a fejezetcímben megjelölt kérdésről a szerző szövegesen fejti ki ismereteit. A 20. oldaltól a 473. oldalig ezt követően különböző szempontok alá rendezett etimológiai szócikk-listákból áll a munka, ami sokkal inkább nevezhető etimológiai szótárnak, semmint tudományos értekezésnek. (Ez az oka, hogy opponensi véleményemben mindeddig mellőztem a munka értekezésként való megnevezését.) Az értekezés ugyanis egyfajta dialógus, melyben a szerző a téma kutatástörténetének kritikai áttekintésével kijelöli saját mondanivalójának a helyét a kutatott tudományterületen, nyelvtörténeti tárgyú munkában adatokat elemez, nyelvi adatokra épülő állításokat fogalmaz meg, melyek mellett érvel, miközben a felmerülő ellenérveket cáfolja, vitatkozik másokkal, és végül levonja a konklúziót. A felsorolt műveletek végén következik a bizonyítás, a megfelelő nyelvi adatnak (nyelvtörténeti műben ez a rekonstruált adatsor) az adott koncepcióhoz való hozzárendelése.. Ezzel szemben az etimológiai szótár szócikkei nem jelenítik meg a dialógust. A szerző ezekben bemutatja a címszóhoz tartozó adatállományt, amelynek felépítési rendje implicit formában és magyarázat nélkül foglalja magában elvégzett, a szerző szerint szükséges logikai műveleteket, majd rekonstruált formákban összegezve közli a végeredményt. Ez egyfajta kinyilatkoztatás, aminek etimológiai szótárakban valóban helye van, de minősítési eljárásban, ahol a helyes megoldás felmutatásán túl az eredményhez vezető út kimunkálása is a bírálat tárgya, nem helyettesítheti az értekezést.

Jelen disszertációban a szerző a mű elején célként deklarálta, hogy fő célja a tuva nyelv mongol jövevényszavainak a kimutatása. Ha pedig jövevényszó-vizsgálatról van szó, minden ilyen munka kötelező kiindulópontja a kapcsolatban álló konkrét nyelvek megnevezése, átadó és befogadó nyelv fonológiai rendszerének bemutatása a kölcsönzés feltételezett korára vonatkozóan. Más szóval elkerülhetetlen annak a kronológiai viszonyítási pontnak a

megragadása, amely tükrözi az átadó nyelvben addig lejátszódott hangtani változások sorát, (tehát meghatározza az átadó nyelv hangállományának a kölcsönzés korában létezett *szinkron rendszer* oppozíciós szerkezetét), a befogadó nyelvben pedig annak a nyelvi állapotnak a rögzítését, amely későbbi változások alapjául szolgál. A tuva nyelv esetében a tuva történelemből következően magától értetődő lenne a kölcsönzések idején létezett kétoldalú halha-tuva, ojrát-tuva és burját-tuva fonológiai viszonyrendszer bemutatása a. (A mű 7. oldalán a szerző egy rövid megjegyzéssel elintézi a tuva hangtörténet jellemzését az alábbi formában: «тувинский язык имеет релативную хронологию, так как до 30-х годов 20 века не имел собственной письменности, а самым ранним источником языка является работа Катанова 1903 года». Itt jegyzem meg, hogy nem a tuvának, hanem a tuva nyelv történetének van relatív kronológiája. Ha pedig van ilyen, akkor a hangváltozások történeti rendjének bemutatása már lényeges orientációt jelentett volna a kétoldalú kapcsolatok időrendjének rögzítéséhez. Egyébként itt lehetett volna felhasználni azoknak a történeti hangváltozásoknak a tanulságait, amelyek a mongol átadó nyelv(ek)be közvetlen kölcsönzés által korábban bekerült török, mandzsu, tibeti, orosz és kínai jövevényszavak vizsgálatából határozhatók meg.)

Jó lett volna szót ejteni arról, hogy mikortól léteznek ezek a nyelvek, és melyek azok az individuális hangváltozások, amelyek megkülönböztetik őket egymástól és egy korábbi közös őstől. Ezt belső, mongolisztikai szakmunkák már nyilván tisztázták. Ha a szerző szükségesnek tartott az ojrát csoporton belül archaikus ojrát és modern ojrát réteget elkülöníteni, akkor meg kellett volna mondani, hogy az archaizmusok milyen nyelvi képződménynek a megőrzött régiségei? Ha ez nehézséget okoz, akkor miért? Mihez lehet viszonyítani a régiséget? Hogyan viszonyul egymáshoz az archaikus ojrát nyelvállapot ahhoz a középmongol nyelvállapothoz képest, amely azon török nyelvek mongol jövevényszavainak alapján rajzolódik ki, melyek a mongolkort követően nem maradtak közvetlen kapcsolatban a mongol nyelvek valamelyikével? Magyarázatra szorul az átadó nyelvek meghatározásában a халхо-ойратский, халхо-бурятский szóhasználat. Mi a látszólagos kettősség oka? Párhuzamos változásokról van szó, melyek mindkét nyelvben jelen vannak, és ezért nem egyértelmű a forrásnyelv azonosítása, vagy más oka van? Felmerülhet e például nyelvi area működésének lehetősége, melyben a domináns nyelv változásai (jelen esetben feltehetőleg a halháé) átterjedtek a halha nyelvterület határain túl az area más rokon nyelveire? Csupa olyan kérdések ezek, amelyek a disszertáció címében aposztrofált jövevényszó-vizsgálat keretein belül fel kell hogy merüljenek, megválaszolásuk pedig feltételezi a korábbi kutatások eredményeinek elemző bemutatását.

A szerző a disszertáció végére etimológiai szócikkek százainak bemutatása után az Összegezésben persze eljut azoknak a tuvában lejátszódott hangváltozásoknak a felsorolásához, melyek a mongol jövevényszavak alapján a tuva hangtörténetben rekonstruálhatók, és táblázatokban listázza a mongol átadó alakokban előforduló, magán- és mássalhangzók megfeleléseit a tuva archaikus, halha, burját és ojrát jövevényszavaiban. De az imént feltett kérdéseket ezek a táblázatok nem magyarázzák meg.

A disszertáció gerincét etimológiai szócikkek alkotják, melyek az összehasonlító-történeti nyelvtudományban hagyományosan elfogadott szigorú metodika alapján jelenítik meg a kölcsönzés fonetikai, morfológiai és részben jelentéstani kritériumait. A szerző e kritériumok által elkülönített csoportokban az egyes, szókezdő, első szótagi, szóközépi és szóvégi helyzetekben zajló nyelvi változások szerint sorolja be a tuva különböző mongol jövevényszavait az etimológiát bizonyító teljes török és mongol etimológiai adatbázis feltűntetésével. Ezzel a kölcsönzésekben szerepet játszó nyelvi változások rendszerét nyújtja. Az adatbázis összeállítása a Bevezetésben leírt elveken nyugszik, melyben lehetetlen nem észrevenni a pozitivista szemléletmódot. Ennek az eljárásnak nyilvánvalóan vannak előzményei Doerfer TMEN-jétől kezdve Ligeti etimológiáin át (emlékezzünk különösen a

„Régibb török jövevényszavaink magyarázatához" c. cikksorozatára) egészen a most szerkesztés alatt álló „A magyar nyelv török jövevényszavainak etimológiai szótára" c. munkáig, melyből kiragadott minták különböző helyeken már megjelentek. De ezek a munkák műfajuk szerint mind etimológiai szótárak vagy szójegyzékek, nem pedig monográfiák. Jelen disszertációban az egyes nyelvi változások alá rendelt teljes etimológiai szócikkek sorozata szinte áttekinthetetlenné teszi a bemutatott nyelvi változások rendszerét. Ez pedig azért probléma, mert az egyes nyelvi változások tételesen nem jelennek meg a tartalomjegyzékben, utólagos visszakeresésük bonyodalmas. Sokkal áttekinthetőbb lenne minden fejezet, ha a tuvában lezajlott nyelvi változások bemutatására csak a tuva adat jelenne meg a szó jelentésével, melyet a rekonstruált mongol átadó alak követ, majd a mongol szó rekonstruált etimológiája. A mongol szó rekonstruált etimológiáját pedig egy zárójelben közölt számmal az Adattárhoz lehetne utalni, melyben az átadó nyelvek szerinti listás felsorolásban kaphatnának helyet a teljes etimológiai szócikkek. Így az Adattárban differenciáltan jelenhetnének meg az azonos forrásból származó átvételek.

Visszatérve az etimológiai szócikkek felépítéséhez, mely több etimológus generáció szakértelmét kamatoztatva alakult mostani formájúvá, épp ezért általában véve helyes, lenne néhány kérdésem.

1) A szerző a mű 62–92. oldalán fejezetcímekben is megnevezi a lehetséges átadó nyelveket, sőt ezek azonosítására fonetikai kritériumokat is felállít. Viszont a szócikkekben az átadó mongol rekonstruált adatot nem pontosítja. Miért?

2) Azokban az esetekben, amikor a tuvába került mongol szó török eredetű, a török etimológiát bizonyító adatsor többnyire egy Clauson szótárából vett címszóval kezdődik, melyet ст.-тюрк. rövidítéssel minősít. Clauson forrásainak nagyobb része ótörök kori. Miért változtatta meg e jelölésével a hagyományt?

3) Ha az etimológiai szócikkekben a szerző olyan nagy jelentőséget tulajdonít a szemantikai részleteknek, hogy a modern mongol és török alakok jelentésénél a szavak valamennyi jelentésárnyalatát mindig felsorolja, akkor az átadó alakok hangtani rekonstrukciója mellett miért nem végez szemantikai rekonstrukciót? Ez azért is felmerül, mert a szemantikai érvet a kölcsönzések bizonyítékaiként is használja (489. o.) . (Csak megjegyzem, hogy ha az etimonok szemantikai rekonstrukcióját is magában foglalnák a szócikkek, azzal a szerző letehetné saját névjegyét a tradicionálisan és néha mechanikusan felépített etimológiai szócikkek megjelenítésében, azzal pedig, hogy ha erre egy kontrollálható modellt, a kognitív szemantika módszereit – pl. konceptualizáció, kategorizáció stb.– használná, utat mutathatna az etimológia tudományterület modernizációja irányába.)

4) A szerző az etimológiai szócikkekben a nyelvi adatok származásának azonosítására általában azt a korábban a TESz által kifejlesztett gyakorlatot követi, hogy a nyelvet megnevező rövidítés mindig az adatot tartalmazó egy konkrét forrásmunkára (szótárra) utal, így az adatok könnyen visszakereshetők. Számos olyan eset van azonban ebben a munkában, amikor a nyelvet jelentő rövidítés két vagy három forrásmunkára is referál, megnehezítve ezzel az olvasó dolgát. Ilyen típusú rövidítések a következők: чув., хак., халх., якут., алт. башк., дагур., тибет., сарыг-югу. кит. Az egy adat=egy forrás rendszer egyértelműségének visszaállítására nem szándékozik-e a szerző valami megoldást találni?

5) Két nyelv esetében régi és kisebb szótárakat használ a szerző, pedig vannak már jobbak. Ilyen a baskír, ahol a szerkesztő megnevezése nélkül szerepelteti az 1958-as Башкирско-русский словарь-t, pedig terjedelmesebb és jobb az Uraksin 1996, vagy Sirotkin 1961-t használ a csuvashoz, pedig a Skvorcov 1982 az irodalmi nyelvi adatokon kívül beépítette állományába a nyelvjárási szavak jelentős részét is. Ráadásul ugyancsak a чув. rövidítést használja Egorov és Fedotov etimológiai szótárának idézésére is. Miért?

Mostanáig talán úgy tűnhetett, hogy nagyobb hangsúlyt kaptak a kritikai megjegyzéseim, ennek ellensúlyozására következzenek most a pozitívumok.

A disszerens nagyon jelentős, török és mongol történeti, nyelvjárási és modern nyelvi anyagra kiterjedő anyaggyűjtést végzett, melynek eredményeképp egy nagyon heterogén, ugyanakkor sok és fontos információt nyújtó etimológiai korpuszt állított össze. Korpuszában a tudománytörténetben már más török nyelvekkel kapcsolatban vizsgált mongol jövevényszavak kimutatásán túl a közel 1500 címszóból több mint 200 új etimológiát vezetett be. Birtokában van annak a szaktudományos és módszertani ismeretanyagnak, amely alapján az adatok közötti történeti összefüggéseket fel tudta ismerni, az adatállományt logikailag jól tagolt etimológiai szócikkekbe tudta rendezni. A korpusz alapján megnevezte és rendszerbe foglalta azokat a nyelvi változásokat, amelyek a tuva nyelvben a különböző korokban és forrásokból kölcsönzött mongol jövevényszavakban lejátszódtak. A jövevényszó-vizsgálatok hagyományos összehasonlító-hangtörténeti vonulatán túl korpuszában alapos morfológiai vizsgálatokat is végzett: rámutatott az átadó mongol szavak morfológiai struktúrájára, megvilágította a szóképzés sajátosságait, funkcionálisan elemezte a korpuszban előforduló képzőket, bemutatta a szófajváltás eseteit.

Összefoglalás

Baiarma Khabtagacva Kempf disszertációjának témájául egy mélységében és kiterjedésében meglehetősen összetett témát választott, melynek színvonalas megoldása messze meghaladja a hagyományos PhD értekezésekkel szemben állított követelményeket. Ezzel magyarázható, hogy a disszerens monográfiájának szerkezeti felépítését túlbonyolította, a nyelvi kölcsönzések hátterét és mechanizmusát magyarázó értekező elemzést pedig elmulasztotta elvégezni. Ugyanakkor az értekezést helyettesítő etimológiai szócikk-állomány nagyon komoly szakmai ismeretekről ad számot. A disszertáció célkitűzése – a tuva nyelv mongol eredetű jövevényszavainak meghatározása – teljesül, de a nyelvi kapcsolatok jellegének meghatározásában fentebb kifogásolt hiányok pótlandók. A munkát védésre bocsátásra alkalmasnak találom, értekezésként való elfogadását nem ellenzem, publikálását azonban csak jelentős átdolgozás után javaslom.

Debrecen, 2007. február 4-én.

Agyagási Klára
az MTA doktora